

Lopen Santa-Pirjo ja Kaakkomäen piru: kuikkalinnun myyttiset ulottuvuudet

Arja Ahlqvist

arja.ahlqvist@saunalahti.fi

Suviehtona ol lystiä sourella ruuhella järven selkää ja kuunnella kuikan huutoo. Kyä sillä sit on komia ääni. Puhuvatten, et kuikka olis vallan noitalintu. Tierä häntä, onks siin perää — ei sunka? Suomes om monta isoo mäkee, jotka on nimetty Kaakkomäjeks tai -vuareks. Se on si sukkela nimi: kaakko nääs meinaa samaa ku kuikkaki. Meitilläki ol Lopella yks korkee vuari, jota asustaa oikee Kaakkomäjem piru. Kerran tiämmä se pahalainen viskas kivejärkeleäen päitel Lopev vanhaa kirkkoo, Santa-Pirjoo, ku sen kellojen soitto sitä kovin häiritti. Ei se kivi osunukan siihen, se lens kirkon sivuutte Loppijärveem, mis sev voi viä tänäpänsä nährä. Samammoist juttua or ruukattu puhua usevasi läntise Suamej ja Hämeen pitäjäs, Pirkanmaata myäre. Sen tährev vuovasin tellätä kirjaan tämmöttel luvu.

*****

Kirjoitukseni lähtökohtana on eteläisessä Hämeessä sijaitseva, maamme vanhimpien puukirkkojen joukkoon lukeutuva, Pyhälle Birgitalle nimetty Lopen Vanhakirkko, jota suojeleuspyhimyksensä mukaan kutsutaan kansanomaisesti Santa-Pirjoksi (ks. kuva 1). Jo lapsuudesta ovat tuttuja kirkon historia sekä perinteikkäästä kulttuurimaisemasta kumpuava taruaineisto — erityisesti kertomus läheisessä Kaakkomäessä asustaneesta pirusta ja sen kohti Santa-Pirjoa heittämästä kivistä. Kertomus lukeutuu varsinkin Suomen lounaisosissa yleisten, yliluonnollisiin olentoihin liittyvien kirkonkivytarinoiden joukkoon. Monelle tarina-aineksen elementeistä löytyy selkeä vastine erityisesti muun Hämeen historialliselta alueelta.

Kaakkomäen pirun tarinaa on vuosikymmenten mittaan käsitelty moninaisissa eri yhteyksissä, varsinkin paikallishistoriallisissa kirjoituksissa. Silti tarinan taustaan ja lähtökohtiin ei juuri ole kiinnitetty tarkempaa huomiota — lähinnä folkloristi Marjatta Jauhaisen laajoja vertailevia tutkimuksia lukuunottamatta. Seuraavassa tarkastelen eritoten *Kaakkomäki*-nimen alkuperää ja nimeämisperusteita myyttisine ulottuvuukseen pohjaten selvitykseni nimistöntutkimuksen ja usean lähitieteenalan lähtökohtiin.¹

Tutkimuksen perustella on Kaakkomäen piruun liittyvän kansantarun oletettava kehittyneen tunnettuun asuunsa niinkin myöhään kuin vasta 1600-luvulla, jolloin

¹ Kenttätutkimusta ja haastatteluja olen tehnyt Lopella ja lähialueilla. Viittaukset henkilöhaastatteluihin on jouduttu jättämään lähdeluettelosta pois. Esitän tässä parhaat kiitokseni kaikille asiaan tavalla tai toisella myötävaikuttaneille.

Santa-Pirjon ilmoitetaan saaneen lahjoituksena kirkonkellon — pirun kivenheiton keskeisimmän vaikuttimen. Alunperin nimi *Kaakkomäki* piru- tai hiisitarinoineen kuitenkin väistämättä pohjaa huomattavasti varhaisempaan, esikristilliseen ajanjaksoon — kauteen jo paljon “ennen kirkonkellojen aikaa”. Nimikannalla *kaakko* on tarkoitettu kuikkalintua, ‘kuikkaa’ tai ‘kaakkuria’, joita on pidetty juuri “pirun lintuina”. Kyse on selkeästi niin pahoista kuin pyhistäkin linnuista, joita on käytetty sekä pahaan että sen karkoitukseen.

Lopen Santa-Pirjo

Lopen Vanhankirkon on jo nimensä ja historiallisen kirkkotilan olemassaolon puolesta katsottu periytyvän katolisen keskiajan loppuvuosilta. Santa-Pirjon suojissa on säilynyt joitakin katolisen ajan esineitä, kuten pyhän savun suitsutusastia, noin vuoteen 1440 ajoitettu puinen madonna sekä kaksi messukirjaa, joista eheämpi on painettu Uppsalassa vuonna 1510 (ks. esim. Heikel 1878: 170; Voionmaa 1924: 65; Vuorenrinne 1980: 9, 26, 34; 1984: 3). Kansatieteilijä A. O. Heikel (1878: 168, 170) piti mahdollisena kirkon rakentamista vuoden 1560 paikkeilla tai jo katolisuuden viimeisinä aikoina. Historioitsija Päivi Setälä (2003a: 197) pitää birgittalaispitäjän seutukirkkoa myöhäis-keskiaikaisena.

Kuva 1. Santa-Pirjo.

Vuosikymmenten saatossa on vanhan kirkkorakennuksen ikä ehtinyt herättää ankariakin kiistoja. Lopen seurakunnan vuonna 1987 teettämä puulustotutkimus todistaa, että Vanhankirkon rakennushirsiksi käytetyt petäjät on kaadettu peräkkäisinä talvina 1664–1665 ja 1665–1666 (Zetterberg 1988: 8). Ajoituksen ristiriitaiset tiedot saadaan vastaamaan toisiaan olettamalla, että Santa-Pirjon paikalla on jo 1500-luvulla sijainnut

Lopen Santa-Pirjo ja Kaakkomäen piru: Kuikkalinnun myyttiset ulottuvuudet

ainakin yksi varhaisempi kappelikirkko, kuten on arveltu (ks. esim. Matiskainen & Ruohonen 2004: 114–115).

Lopen Vanhakirkko ja sitä oletettavasti edeltänyt kirkkorakennus on pyhitetty 1300-luvulla eläneelle Ruotsin Pyhälle Birgitalle, jonka kultti esitti merkittävää osaa keskiajan, 1400–1500 -lukujen Hämeessä. Hämeen kirkoista Birgitan nimikkopyhättöihin lukeutuvat myös Lempäälän, Tuuloksen ja Padasjoen kirkot. Samaan kokonaisuuteen luetaan Vihdin Pyhän Birgitan keskiaikainen rauniokirkko. Birgitan keskiaikainen veistokuva on niinkään säilynyt useassa Hämeen pyhäkössä. (Ks. esim. Setälä 2003a: passim sekä 252–253/ liite; 2003b: 235–236.)

Lopenkylän vanhimmassa maakirjakartassa vuodelta 1699 on Vanhakirkko kuvattuna Loppijärven takaiselle korkealle ja kapealle harjanteelle, jonka eteläpuoliselle kylätontille sijoittuivat tiheänä ryhmänä kylän vanhimmat, vuoden 1539 maakirjan kymmenen taloa (Broterus 1699; Vuorenrinne 1984: 12).

Kirkonpaikan valinta yliluonnollisin voimin (ks. Rausmaa 1994: 179–180, kartta 79; Jauhiainen 1999: 279) on eräs Santa-Pirjoon liittyvistä moninaisista tarujen aiheista. Eräs arkistojen kätköistä esiin nousut, Janakkalassa tallennettu arkaainen perimätieto kertoo Lopen Vanhankirkon rakentamisen vaiheista. Toisinnon mukaan “aina yöllä hajosi se, mitä päivällä saatiin valmiiksi”. Niinpä alkoivat rakentajat tuumia, ettei paikka ollutkaan otollinen kirkonpaikaksi. Hirret sidottiin kahden härän perään ja mihin ne menisivät, sinne rakennettaisiin kirkko. Härät hirsikuormineen pysähtyivät korkealle törmälle, jonne kirkko rakennettiin ja jossa se yhä seisoo. (KRA.PK11.1938, 1940.)

Kaakkomäen piru ja Kaakkolammin kuikat

Aivan erityinen on Lopen Vanhankirkon yhteys viitisen kilometrin päässä, Topenon kylän suunnalla sijaitsevaan *Kaakkomäkeen* ja siellä tarinan mukaan asustaneeseen piruun, jota Santa-Pirjon kirkonkellojen soitto suuresti häiritsi. Piru heitti kirkkoa tai sen kellotapulia kivenjärkeleellä, joka ei osunut kohteeseensa. Yhteys Santa-Pirjon ja Kaakkomäen välillä korostuu jopa siten, että kansantarun vähemmän tunnettu variantti kertoo Kaakkovuorella asuneen mahtavan jättiläisen nimeltä *Santa-Pirje* tai *Pirje* (Forstén 1911).

Toiseen Salpausselkään kuuluva Kaakkomäki on koko Tammelan ylängön korkein kohta, joka kohoo noin 184 metrin korkeuteen merenpinnasta erottuen huomattavana maamerkinä ympäristössään. Nimen harvoja kirjallisia mainintoja on asu *Kaaki Mäiki* (von Törne 1800: 11). Vuorenkukkulaa on nimetty myös *Kaakkovuoreksi* (esim. Forstén 1911: 45) tai *Kaakon vuoreksi* (Heikel 1878: 6, 170). Kaakkomäen juurella välkehtii metsäinen, pohjattomaksi sanottu *Kaakkolammi* (*Kako Lambi*) (ks. Harju 2012: 82b, 449), jonka pinta on 105,2 metrin korkeudessa merenpinnasta (ks. kuva 2).

Kaikkiaan Lopella tavataan neljä erillistä *Kaakko*-alkuista nimiryvästä, jotka sijoittuvat Sisä-Suomen *Kaakko*-nimistön levinneisyysalueen lounaisimpaan kärkeen (ks. MLKP; NA). Lopen ja Rengon (nykyistä Hämeenlinnaa) kolme erillistä *Kaakkomäkeä* sijaitsevat suhteellisen pienen kolmion sisällä pitäjänrajan molemmin puolin. Nimien taaja esiintyminen heijastuu kansan tietoisuudessa: “Lopen pitäjän Topenon kylän takamailla ovat *Kaakkomäki*-nimiset vuoret” (KRA.PK9:1577.1938; Simonsuuri 1947: 452). Kohteiden joukosta selkeästi tunnetuimpana erottuu pirun asuinsija, Lopen Kaakkomäki.

Kuva 2. Kaakkolammi.

Säännönmukaisesti ovat *Kaakkomäet* tai *-vuoret* ympäristönsä korkeimpia kohtia, joiden juurelle sijoittuu pienvesi, *Kaakkolampi* tai *-lammi*. Nimistöntutkija Viljo Nissilä (1976: 36, 45) on selittänyt Hämeenlinnan *Kaakkolammi*-nimet liitynnäisineen kaakkosten eli kaakkurien oleskelupaikoiksi. Monet *Kaakko*-alkuiset lampien nimet on myös kansa liittänyt kuikkalintuun: esimerkiksi Kalvolan (nykyistä Hämeenlinnaa) *Kaakkolammissa* “on asunup paljo kaakkoja elikkä kakaria” (NA). Kyseisen nimistön nimeämisperuste ei siis ole liitettävissä samannimiseen ilmansuuntaan (ks. esim. Havumäki 1953: 22; Leino 1971: 43–44; vrt. myös Hakulinen 1975: 367–368; Salminen 2010: 344). Taustalla on linnunnimi *kaakko*, jolla on tarkoitettu ‘kaakkuria (*Gavia stellata*)’ tai ‘kuikkaa (*Gavia arctica*)’ (ks. SSA 1: 262–263; SMS: s. v. *kaakko*²; SPN 119; Häkkinen 2011: 53, 278). Länsi-Suomessa *kaakko* ja sen variantit esiintyvät kirjakielen systeemistä puuttuvana geneerisenä sanana ‘kuikkalintu’ (Salminen 2010: 354).

Vanhasta kaakkuriasutuksesta kertoo myös *Kaatro*-nimistö (Järvinen 1991: 136; Väisänen et al. 1998: 44). Lopella tähän *Kaakko*-nimiäkin varhaisempaan, kuikkalintuihin viittaavaan kerrostumaan on nähdäkseni luettava metateesin kautta edustava nimipesye *Kaartjärvi*, *-joki* ja *-lammi*. Juuri Kaartjoen virtaaman tuntumaan sijoittuvat kaikki seudun kolme Kaakkomäkeä. Tässä yhteydessä ei kuitenkaan ole mahdollisuutta tarkemmin paneutua kuikan, kaakkurin ja kaakon synonyymiin, linnunnimeen *kaatra*, *kaatro* tai *katra*, joka tunnetaan lähinnä itämurteista (ks. SSA 1: 268; SMS: s. v. *kaatra*; *kaatro*; *katra*²; Häkkinen 2011: 278).

Kaiken kaikkiaan Lopen ja sen naapuripitäjistä erityisesti Rengon, mutta myös Tammelan kuikkalintuihin liittyvä paikannimistö on vaikuttava. Mitä luultavimmin se kuvaa kuikan ja kaakkurin varhaisempaa pesimistä seudulla. Lintutieteilijöiden mukaan kaakkurin mieluisimpia pesimäpaikkoja ovat juuri turverantaiset, soiden ympäröimät lammet kalaisan suurjärven lähistöllä (Väisänen et al. 1998: 44). Kuikan maagisen huudon saattaa yhä kuulla kiirivän usean Lopen järven yllä, joskin laji on harvinaistunut. Nykyisin kuikka pesii varmuudella juuri Loppijärven ja Kaartjärven ympäristöissä (ks. Lintuatlas: ruudut 673: 335–336, 673–674: 334).

Lopen Santa-Pirjo ja Kaakkomäen piru: Kuikkalinnun myyttiset ulottuvuudet

Taikavoimainen kuikkalintu

Kuikkaa ja kaakkuria on pidetty pirun- tai noitalintuina, ja samalla niitä on käytetty pahan karkoitukseen. Pohjois-Suomen erämiehet ovat kantaneet tarpeitaan ”kuikassa”, tuppeen nyljetystä kuikkannahasta tehdyssä pussissa, joka toimi myös taikakalujen säilytykseen tarkoitettuna noitapussina. Kuikkannahan sekä sulkien taikavoima on toiminut myös päähineissä ja nokan — nuolen- ja keihäänkärjissä. Kuikkalintujen mukaan on ennustettu säätä, eritoten kevääntuloa sekä peltojen kasvua. Alkulinnun maagisuus piilee sen kyvyssä liikkua maailman kaikilla kolmella tasolla. Saamelaiset ovat alkujaan pitäneet kuikkaa ja kaakkuria samana lintuna mutta kaakkurin he näkivät pirun vaimon luomana. Kuikka ja kaakkuri esiintyvät mansien luomistarun sankareina. Siperian suomensukuisille kansoille ovat kuikat ja muut sukeltajat näyttäneet henkien edustajina, vainajalan lintuina, mihin saattavat olla kytköksissä myös suomalaisten kuikkakäsitykset. (Ks. esim. Itkonen 1948: 371–372; Järvinen 1991: 34, 135–140; Korhonen 1999: 211–212; Pulkkinen & Lindfors 2016: 145–146.)

Lopen *Kaakkomäen* ja sen juurella läikehtivän *Kaakkolammin* nimien on alunperin katsottava liittyneen taikavoimaiseen alkulintuun. Saamelaisessa paikannimistöissä kuikan ja eräiden muiden vesilintujen nimet esiintyvät usein korkeidenkin tunturien nimissä, minkä taustalla kielitieteilijä Ante Aikio on katsonut voivan olla juuri vesilintuihin liittyvät mytologiset käsitykset (SPN 188). Kaiken kaikkiaan niin *Kaakko*-kuin *Kuikkamäkiä* löytyy Suomesta kymmenittäin (ks. esim. MLKP). Kuhmoisten *Kaakkomäki* on jopa saanut selityksen: ”Koakot on siellä pesineet” (NA), vaikka kuikat tunnetusti pesivät aivan vesirajan tuntumassa.

Lopen Kaakkomäkeen liittyy vahva tarinaperinne sen luolissa asustaneesta pirusta, jonka maine on ollut laajalti tiedossa myös lähipitäjissä. Yleisesti on uskottu vuorta hallinnoivan Kaakkomäen pirun, joka on jättänyt nimensä myös vuoren juuressa sijainneelle, sittemmin kantatien alle jääneelle *Pirunlähteelle*. Lopen Pirunlähteessä kerrotaan olleen musta vesi (NA), jota piru laskeutui juomaan askelmia tai portaita pitkin (Oinaala 1979). Toisen tiedon mukaan portaat, joita pitkin piru liikkuseli, veivät Kaakkomäen harjalta Kaakkolammiin (Havumäki 1953: 105).

Lopelta on tallennettu tarina Kaakkomäen alta Vanhankirkon alle kulkevasta maanalaisesta virrasta, johon kirkon on ennustettu vajoavan (NA). Tarinaan kytkeytyy yllättäen tallentamani, perimätietona säilynyt legenda Vanhankirkon vajoamisesta maan sisään. Lopen Vanhankirkon tuntumassa sijaitsevan Pietilän sukutilan nyt jo edesmenneen vanhan isännän Heikki Pietilän äiti Maria (o.s. Ättys, 1897–1990) oli kertonut Vanhankirkon katoamisesta kokonaan maan alle. Lapsia oli peloteltu koko kirkonmäen uppoamisella, mistä syystä sinne myös kiellettiin menemästä. Tarinakokonaisuuteen yhdistyy Lopelta tallennettu ”Kaakkomäen kummituksen” ennustus (KRA.KT.41.4.1937), johon liittyvää aiheistoa en tässä yhteydessä käsittele.

“Ei saa rauhaa, kun Santa-Pirjo pauhaa!”

Suurta kuuluisuutta on Kaakkomäen pirun hahmo saanut kohti Lopen Vanhaakirkkoa heittämillään kivenjätkäleellä. Kirkonkivitystarinat, jotka kertovat kristinuskon eri ilmentymiä, erityisesti kirkkoja ja kirkonkellojen soittoa vihaavista ylikuonnollisista olennoista, kuten jättiläisistä, hiisistä tai piruista, ovat yleisiä varsinkin Suomen

lounaisosissa. Myyttinen jättiläinen on kristinuskon kiivas vastustaja ja pakanuuden symboli, joka heittää suuren kiven kohti kirkkoa tavallisesti siksi, etteivät kirkonkellot anna sille rauhaa. Varsin yleinen on uskomus, että jättiläinen yrittää kivellään hävittää paikkakunnan kirkon, mutta heittää harhaan. (Ks. Jauhiainen 1962; 1994: 175–177, kartta 76; 1999: 267–268, 285.) Jättiläisen paikan on saduissa sittemmin perinyt piru, joka kristillisen katsantokannan vahvistuttua koettiin jatkuvaksi uhkaksi jokapäiväisessä elämässä (Koski 2019: 12). Aihepiiriin perehtynyt Marjatta Jauhiainen katsoo kirkonkellotarinan esiintyvän puhtaimmillaan Lopen, Halikon, Huittisten ja Hämeenkyrön rajoittamalla kaistaleella. Erityisesti hän on nostanut esiin Lopen kirkkoon juurtuneet tarinavariantit. (Jauhiainen 1962: 15–16, 34, 87; 1994, 175–177, kartta 76.)

Aikojen saatossa lienee Kaakkomäen pirun tarinasta kuultu lähes yhtä monta versiota kuin on ollut kertojaakin. Laajaan kirjalliseen tuotantoonsa on Lopen tunnetuimman kansantarun tallentanut myös Sakari Pälsi (1940: 17–18; 1947: 147). Santa-Pirjon kirkonkellojen soiton häiritsemän pirun kerrotaan useimmiten tokaisseen “Ei saa rauhaa, kun Santa-Pirjo pauhaa”. Vastaavan kuuloinen jättiläisen huudahdus on kajahtanut muun muassa Lempäälän *Pirunlinnasta*: “En saa rauhaa, en saa rauhaa, Lempäälän kirkonkellot korvissani pauhaa!” (ks. Simonsuuri 1947: 476; Koski 2019: 8; SPN 338–339).

Yleisimmin ajatellaan Kaakkomäen pirun heittämän kiven pudonneen Loppijärven vähäiselle kalliosaarelle, *Tiirinkalliolle*, jonka päällä seisova punagraniittinen, seitamainen *Pirunkivi* tai *-kallio* erottuu pitkälle. Siirtolohkareen kahdella kyljellä kansa näkee pirun suuret kämmenenjäljet (mm. Oinaala 1979), sormenjäljet (Havumäki 1953: 105; Vuorenrinne 1984: 3) tai käden kuvan (NA). Kirkonkivitystarinoissa kivien syvennykset onkin tavallisimmin selitetty juuri käden painanteiksi (Jauhiainen 1962: 22). Tiirinkallioon urautuneet mannerjään jäljet on selitetty “kankien uriksi”, joiden syntyminen liitetään tarinan jatkokoon (ks. Pälsi 1940: 18).

Pirunkiven vierittäminen kalliolta järveen ja sen seuraukset on tallennettu useina eri versioina (ks. esim. Heikel 1878: 170–171; Pälsi 1940: 18; Vuorenrinne 1984: 3). Myöhäsyntyisempi saattaisi olla yleinen tarinan jatko karjakuolemiseen (Havumäki 1953: 105): joidenkin arkistotoisintojen mukaan kallion lohkarie nimittäin putosi Loppijärveen, jolloin ihmisten karjat sairastuivat ja paljon eläimiä kuoli, sillä jättiläinen oli sanonut kiven tuovan onnettomuutta niin kauan kuin se vedessä makaa. Yhteisvoimin vipusivat kyläläiset kiven kallion kielekkeelle, ja karjaonni palautui (KRA.1911; Simonsuuri 1947: 452).

Kiven siirtämiseen liittyvä onnettomuus on kansainvälinen tarinamotiivi, josta mainitaan useita Lopen kirkkoon liittyviä muunnoksia. Tässä yhteydessä Marjatta Jauhiainen (1962: 27–28, 86) ei sulje pois Lopella kenties joskus raivonnutta eläintautia. Sattumana mielestäni tuskin voidaan pitää legendan yhteyttä nimenomaisesti karjan hyvinvointiin — esiintyyhän Pyhä Birgitta suomalaisessa kansanuskossa juuri karjan suojeluspyhimyksenä (ks. esim. Korhonen 1999: 120–123; Setälä 2003a: 173, 195, 201).

Legendaariselta tarinankertojalta, Lopen Tevännöltä kotoisin olleelta Juho Aromäeltä (“Aromäen Jussi”) (1886–1981) on tallennettu ainutkertainen muistitieto Lopen eli Kaakkomäen pirusta. Tässä yhteydessä ei ole mahdollista tarinaa esittää ja analysoida, mutta mainittakoon, että sen mukaan Lopen Vanhakirkko on rakennettu *Pyhän Prikittan* muistolle (KRA.TK8:25.1961). Nimiasu on tuttu kirjallisuudesta: muun muassa A. Heikel (1878: 170) kirjoittaa pyhästä *Brigitasta* (*Sanctae Brigittae*), joka

kansan suussa kuuluu "santa pirie".

Tarinassa on useita uusia elementtejä, ja osaltaan se selkeästi liittyy Loppijärven Pirunkiven ns. kukkarokivien joukkoon, jollaisella jättiläisen on aikomus tuhota kirkko (ks. esim. Jauhiainen 1962: 46–49, 93–94; 1994: 176; 1999: 269). Tarinankertojan mainitsema Pirunkiven rinnakkaisnimi *Kukkarokivi* on Loppea koskien tallennettu myös Pyhäjärveltä (nykyisestä Karkkilasta), jossa on kerrottu jättiläisen kiven pudonneen Sajaniemeen eli *Saaniämi*-nimiseen saareen. Kylän poikien kieritettyä kiven järveen tarvittiinkin jo tietäjän apua, jonka neuvosta kivi siirrettiin takaisin mäen syrjään. (KRA.117.1947, 1807.1941.)

Kirkonkellojen soitto on tavallisin vaikutin, joka ärsyttää jättiläisen heittämään kiven kohti kirkkoa (Jauhiainen 1962: 33, kartta 2). Kaakkomäen pirun silmin ratkaiseva hetki oli kellon tuominen kirkkoon, ja kivellä oli tarkoitus tuhota nimenomaisesti kellotapuli. Mielenkiintoa herättääkin Vanhankirkon länsipäätyyn erilliseksi pystytetyn kellotapulien rakentaminen, joka ajoitetaan 1600-luvulle Salon kartanon omistajien lahjoitettua kirkolle kellon (LKA 120–121; Vuorenrinne 1980: 16–17). Erillinen kellotapuli näkyy A. Heikelin (1878: 169) selvitykseen liitettyssä piirroksessa vuodelta 1878 (ks. myös Vuorenrinne 1980: 31; Matiskainen & Ruohonen 2004: 114–115).

Mikäli Kaakkomäen pirun kivenheiton kohteena oli nykyisen Lopen Vanhankirkon kellotapuli, niin tarun tapahtumat ajoittuvat 1600-luvun loppupuolelle. Tarinan lähtökohtaa on tuskin tarvetta ainakaan myöhäistää, vaikkakin Lopen luontokatsauksen laatija Heikki Vuorenrinne on arvellut pitäjän siirtolohkareitten nimien ja niihin liittyvien kansantarujen olevan valtaosaltaan peräisin 1700–1800 -luvulta. Samaa yhteyteen hän liittyy tarinan Pirunkivestä ja Santa Pirjon kirkosta. (Ks. Kallenautio 1976: 8; vrt. myös Havumäki 1953: 105.) Lopelta on tallennettu myös alkuperätarina jättiläisen kiviriipin heitosta kohden kirkonharjan ristiä (KRA.KT 41.22.1938), jota voitaisiin kenties pitää kirkonkellotarinan edeltäjänä.

Marjatta Jauhiainen on otaksunut kirkonkellotarinan levinneen Saksasta käsin Tanskan ja luultavasti myös Viron kautta Suomeen. Perinteen ydinaluetta ovat erityisesti Satakunta ja Häme, joiden kirkonkivitystarinoiden katsotaan kuuluvan vanhimpaan kerrostumaan. Lounais-Suomeen rajoittunut levikki saattaa Jauhiaisen mukaan kertoa suoranaista virolaisista vaikutteista. Kertomuksen runko, joka kertoo jättiläisen kirkonkellojen ärsyttämänä viskaavan kiven pyhättöä kohti, on kaikkialla sama. Jauhiainen näkee varsinkin Lopen kirkon yhteyteen juurtuneen oman tarinatyyppin erikoisrepliikkeineen ja variantteineen, jotka edustavat omalla tavallaan täydellisintä materiaalia. Hänen mukaansa voisi kenties ajatella suomalaisen tarinan varhaisimpien alkioiden kehittyneen juuri tässä maaperässä, joskin itse päämotiivin juurten "jättiläiset vihaavat ja pelkäävät kirkonkellojen ääntä" hän katsoo johtavan aina itämaisiiin muinaisuskontoihin saakka (Jauhiainen 1962: 15, 34–35, 84–87; 1994.)

Isonvihan aikaan, 1700-luvun alkupuolella, olivat kirkonkellot haluttua saalista. Monin paikoin kerrotaan kellojen upottamisesta veteen vihollisen lähestyessä (ks. Jauhiainen 1999: 302; Edgren 2002: 131; Eldén-Pehrsson 2011: 240). Tarinan mukaan Lopen suurin kirkonkello upotettiin Loppijärveen. Rauhanajan tultua ei kelloa millään saatu järvestä ylös. Kerran oli kellon nostaminen onnistumaisillaan, ja kello oli jo näkyvissä veden pinnalla, kunnes eräs akka ähkäisi rannalta "jopa saadaan Lopen suuri härkä ylös" sillä onnettomalla seurauksella, että taas vaipui kello järven ahnaaseen kitaan (Heikel 1878: 171; Vuorenrinne 1980: 14–15).

Jättiläisten, hiitten ja muiden ylikuonnollisten olentojen katsotaan käyttävän

kirkonkelloista ja niiden soitosta kiertoilmausta, joista eräs on juuri *härkä* (ks. esim. Jauhiainen 1962: 16–17). Tässä yhteydessä ei mielestäni liene kuitenkaan tarpeen puhua kiertoilmauksesta, sillä ruotsin homonymisellä *ur*-sanalla on nimenomaan merkitykset ‘kello’ ja ‘alkuhärkä’. Santa-Pirjon kellon toinen eufemistinen nimitys puolestaan paljastuu jättiläisen repliikistä “Lopen iso kolli poraa” (Jauhiainen 1994: 175).

Kirkonkellojen soittoa on pidetty koko uuden uskon symbolina (Edgren 2002: 130), ja kellon soinnin arveltiin puhdistavan tilaa koko äänenkantamansa alalla (Eldén-Pehrsson 2011: 234). Kirkonkellojen tulo on väistämättä merkinnyt huomattavaa muutosta menneen ajan maaseutuyhteisön äänimaisemaan, ja sillä on täytynyt olla selkeä vaikutuksensa myös tarinoiden syntyyn. Ennen kellojen aikaa suurta ääntä ovat aiheuttaneet lähinnä vain merkittävät luonnonilmiöt, kuten ukkonen.

Koukonpeikko — Lopen viimeinen hiisi?

Sittemmin kirjallisen muodon saatuaan sekä paikallisjulkaisujen ja kouluopetuksen myötä levittyään on taru Kaakkomäen pirusta kanonisoitunut. Opettaja ja toimittaja Arvi Oinaala (1979) kokosi 1970-luvun lopulla kymmenet Kaakkomäen piruun liittyvät tarinat kattavan radiohaastattelun muotoon, josta selviää pirun kuulun tokaisun täydempi versio: “En saa yön lepoa, en päivän rauhaa, kun Santa-Pirjo pauhaa!”

Toisinaan naapuripitäjien puolella kansanperinneaines tunnetaan totutusta poikkeavassa asussa. Lopen osalta erityisiä ovat Pyhäjärveltä (Karkkilasta) tallennetut toisinnot Vanhankirkon kellotapulin kohtalosta, joiden mukaan Kaakkomäen jättiläinen osui kellotapuliin: “Vanhat ihmiset puhuvat että siinä oli ensin kellotapuli mutta kun silloin oli asunnu hirmuisen suuri jättiläinen kaakkomäjessä ja kun kellot rupesi soimaan [---] niin se paiskasi suurella kivellä sieltä kaakkomäjestä sitä kirkkoa kohden ja kivi sattui kellotapuliin joka meni nurin ja hajalle ja kivi meni vielä ohi kirkon ja pysähtyi Loppijärven rannalle.” (Ks. Jauhiainen 1962: 31–32.)

Joskus on naapurusto vaalinut tarinaa selkeästi vanhakantaisemmassa asussa. Eriytyisen merkittävä ja suurta mielenkiintoa herättävä on Tammelassa muistiinpantu ainutkertainen Kaakkomäen pirun nimitys *Koukonpeikko*, jonka katsotaan olleen yksi Lopen hiisistä eli jättiläisistä. Jälleen on kyse ensimmäisen kirkon rakentamisesta ja kirkonkellojen äänestä. Toisinnon mukaan hiisi oli vihoissaan aina, kun kelloja soitettiin. Kun kellojen soitto ei lakannut, lähti hiisi kiukuissaan Lopelta pois ja sanoi lähtiessään: “Ei Koukonpeikko saa rauhaa, kun Lopen Santapirje pauhaa!” (Ks. KRA. a)362.1911; Simonsuuri 1947: 476.)

Kaakkomäen pirun sangen yllättävälle lisänimelle *Koukonpeikko* löytyy tukea Loppijärven rantamien paikannimistöstä, jota en tässä yhteydessä käsittele. Itse sanaa *kouko*, *kouvo* tms. ‘aave, kummitus; karhu, susi, peto; kookas henkilö; tai’ arvellaan balttilaisperäiseksi (ks. SSA 1: 414; Pulkkinen & Lindfors 2016: 145).

Tarina-aines Kaakkomäen pirun kivityksen kohteesta liittyy yksiselitteisesti Santa-Pirjoon. Erään toisinnon mukaan oli Kaakkomäen piru tavalla jos toisella koettanut häiritä, “kun Lopen ensimmäistä kirkkoa rakennettiin” (ks. Simonsuuri 1947: 452; Havumäki 1953: 105). Täten kertomuksen lähtökohta viittaisi jo kristinuskon tulon varhaisvaiheisiin. Marjatta Jauhiainen näkeekin kirkonkivitystarinoiden säilyttäneen muistoa kristinuskon tulosta ja arvelee kiteytyneiden tarinoiden olevan erityisesti keskiaikaista perinnettä. Kuitenkin myös Jauhiainen pitää todennäköisenä, että

Lopen Santa-Pirjo ja Kaakkomäen piru: Kuikkalinnun myyttiset ulottuvuudet

“kirkonkivitystarinoiden alkusoluna on ollut jokin muu, vanhakantaisempi kivenheittotarina, joko jättiläisten välistä kivisotaa tai kilpaheittoa kuvaava kertomus”. (Ks. Jauhiainen 1962, 100; 1994, 176.)

Pohdittaessa kuikkalintuihin yhdistettävän *Kaakkomäki*-nimen alkuperää on kuikkien ja kaakkureiden varhaisemman taajan esiintymisen ohella korostettava erityisesti näiden vesilintujen mytologista ulottuvuutta. Moni seikka puoltaa oletusta, että seudulla olisi asunut tavallisen eränkävijäkansan ja maanviljelijöiden ohella myös väkivämpiä noitakonsteja harjoittanutta väestöä. Kaakkomäen pirusta kertovan tarinan pääjuuret ovat esikristillisen ajan eräkauden peruja, ja sisällöltään ne saattavat olla yhteydessä saamelaiden muinaiseen liikkumiseen ja asumiseen alueella. On nimittäin arveltu, että Lopen ja Rengon seudulla saamen puhujia olisi oleillut vielä keskiajalla (Kallenautio 1976: 45–46). Pirkkalan ohella nimenomaisesti Renko esiintyy 1600-luvulla saamelaiden tarinoissa heidän kotipaikkanaan Hämeessä (Suvanto 1976: 160, 228). Saamelaisiin liittyvää tietoa on Lopella tallennettu myös kansan suusta. Oman kotikyläni Lopen Tevännön vanhimpaan taloon, Terriin liittyy ainutkertainen kertomus tietäjissä käynnistä aina Lapissa asti (KRA, Loppi: Eelin Ketonen. KRK 59:13). Samaan lähtökohtaan viitanee pitäjän suhteellisen runsaslukuinen *Lappi*-, *Lapin*-alkuinen nimistö sekä joukko saamelaistyyppiseen kielimuotoon yhdistettäviä paikanimiä.² Mielenkiintoa herättää lisäksi tieto, että kansanrunouden jättiläiset on paikoin rinnastettu myös saamelaisiin (ks. Koski 2019: 9).

Lopen Kaakkomäestä kumpuavan myyttisen taruston perimmäinen tausta ja ilmiön juuret pirunlantuineen ulottuvat väistämättä varhaisempiin aikoihin. Näyttää kuitenkin selvältä, että Kaakkomäen piruun liittyvä tarinasto lähti kehittymään suurella voimalla kristinuskon ja erityisesti kirkonkellojen tulon jälkeen. Kivenheittotarinnan kehittyminen tunnettuun asuunsa mitä ilmeisimmin Santa-Pirjon kirkonkellon kumahdusten myötä 1600-luvun jälkipuolelta alkaen paljastaa sen, että esivanhempiemme on vielä tuolloin täytynyt olla melkoisen kaukana kristinopin alkeista. Vanhojen erämaiden kätköihin levittäytyneen väestön keskuudessa on maaperä ollut erityisen otollinen muinaisaikaisen hengenviljelyn harjoittamiselle.

Näkymä Kaakkomäen korkeuksista kohti Kaakkolammia avaa silmät arkaaisen myytin mahdollisuudelle. Maisemaa havainnoidessa todentuu ainakin symbolisella tasolla kertomus Kaakkolammista Kaakkomäen korkeuksiin johtavista portaista, joita pitkin pirun kerrotaan liikkuskelleen. Kaikessa yksinkertaisuudessaan nuo askelmat nousevat alisesta maailmasta keskisen kautta yliseen. Näiden ikiaikaisten maisemaelementtien äärellä voi tavoittaa jotakin olennaista muinaisten luonnosta eläneitten ihmisten maailmankuvasta, varhaisten vuosisatojen ja -tuhansien metsästäjä–keräilijöitten uskomuksista ja peloista. Nimistön perusteella tähän kuvaan on kiinteästi liittynyt kuikkalintu — niin konkreettisella kuin symbolisella tasolla.

Kaakkomäen piru ehti eteläisessä Hämeessä nousta valtaisaan maineeseen ja taruolennon tekemiset on tallennettu kymmeneen eri kertomukseen. Kokonaisuus huomioiden tuntuu sangen eriskummalliselta se, ettei laajalti tunnettu ja suurta merkitystä omannut Kaakkomäki juuri esiinny vanhemmissa asiakirjoissa tai kartoissa. Menneiden vuosisatojen historiallisiin karttoihin paikkaa ei aina ole edes merkitty, eikä

² Suomessa on saamelaisalueen ulkopuolella varhemmin asuneista saamen kielen puhujista yleisesti käytetty nimitystä *lappalainen*, kuten näissäkin lähteissä on tehty. Heidän kulttuurinsa luonnetta tunnetaan huonosti. (Ks. esim. SSA 2: 48; SPN 219–222.)

varsinkaan nimetty. Muista alueen Kaakkomäistä on tietoja muun muassa rajankäynti-asiakirjoissa, mutta Kaakkomäen pirun asuinpaikan on tulkittava olleen niin voimallinen, että se oli yksinkertaisesti *tabu*.

LÄHDELUETTELO

- Broterus, S. 1699: *Carta uppå Låppis sockns kyrckeby i Rassborgs öffre härads belügit, affatadt år 1699*. – KA.H47:6/1.
- Edgren, Helena 2002: Kirkonkellot. – Laura Kolbe (päätoim.), Tuomas M. S. Lehtonen & Timo Joutsivuo (toim.): *Suomen kulttuurihistoria 1: Taivas ja maa*. 130–131. Helsinki: Tammi.
- Eldén-Pehrsson, Sanna 2011: Suomalainen kirkonkello ja sen monenlaiset juuret: Esi-kristillisiä soittimia, katolista liturgiaa ja kumisevaa puuta. – *Sananjalka* 2011(53). 231–246.
- Forstén, Åke [A. F–n] 1911: “Santa-Pirje”. – *Kotiseutu*. Toinen vuosikerta. 45–46.
- Hakulinen, Lauri 1975: *Kaakko* ilmansuunnan nimityksenä. – *Virittäjä* 79. 364–369.
- Harju, Erkki-Sakari (toim.) 2012: *Kuninkaan kartasto Etelä-Suomesta 1776–1805*. SKST 1373/ Tieto. Helsinki: SKS.
- Havumäki, Urho 1953: *Lopen vaiheita*. Loppi-seuran julkaisuja I. Loppi: Loppi-Seura.
- Heikel, Aksel 1878: Kertomus muinaisjäännöksistä Hauhon kihlakunnassa. – *Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk* 29. Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.
- Häkkinen, Kaisa 2011. *Linnun nimi*. Kuvitus: Magnus Körner; Ferdinand von Wright; Magnus von Wright & Wilhelm von Wright. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Teos.
- Itkonen, T. I. 1948 [1984]: *Suomen lappalaiset vuoteen 1945 II*. [Toinen painos.] Helsinki: WSOY.
- Jauhiainen, Marjatta 1962: *Kivi kirkkoa kohti: Vertaileva tarinantutkimus*. Suomalaisen ja vertailevan kansanrunoudentutkimuksen pro gradu -kirjoitus. Helsingin yliopisto, Folkloristiikan laitos, Seminaari 101.
- Jauhiainen, Marjatta 1994: Kirkon kivitys. Sarmela, Matti: *Suomen perinneatlas: Suomen kansankulttuurin kartasto 2: Folklore*. SKST 587. 428–431. Helsinki: SKS.
- Jauhiainen, Marjatta 1999: *Suomalaiset uskomustarinat: tyypit ja motiivit*. SKST 731. Helsinki: SKS.
- Järvinen, Antero 1991: *Linnut liitävi sanoja: Romanttinen tietokirja suomalaisesta lintuperinteestä*. Helsinki: Otava.
- KA = Kansallisarkisto. Helsinki.
- Kallenautio, Jorma 1976: *Lopen historia kunnallisen itsehallinnon aikana*. I. Luontoa koskevan katsauksen kirjoittanut Heikki Wuorenrinne. Loppi: Lopen kunta, seurakunta ja manttaalikunta.
- Korhonen, Teppo 1999: *Tekniikkaa, taidetta ja taikauskoa: Kirjoituksia aineellisesta kansankulttuurista*. Tietolipas 162. Helsinki: SKS.
- Koski, Kaarina 2019: Jättiläiset ja luterilainen kansankulttuuri. – Enges, Pasi & Hänninen, Kirsi: *Kummajaisia ja ihmispetoja: Kirjoituksia uskomusolennoista*. Folkloristiikan julkaisuja 5. Turku: Turun yliopisto, folkloristiikka.
<https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/324476/Koski_2019_J_ttil_is_et_ja_luterilainen_kansankulttuuri.pdf?sequence=1>
- KRA = Kansanrunousarkisto (nyk. Perinteen ja nykykulttuurin kokoelma). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.

Lopen Santa-Pirjo ja Kaakkomäen piru: Kuikkalinnun myyttiset ulottuvuudet

- Leino, Esko 1971. *Lopen järvien ja lampien nimet*. Pro gradu -työ. Helsinki. [Helsingin yliopisto].
- Lintuatlas = Valkama, Jari; Vepsäläinen, Ville & Lehikoinen, Aleks: *Suomen III Lintuatlas*. Luonnontieteellinen keskusmuseo Luomus ja ympäristöministeriö, 2011. <<http://atlas3.lintuatlas.fi/> 10.8.2021.>
- LKA = *Pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjat: Pitäjänkokousten pöytäkirjat. 1738–1782*. Lopen kirkonarkisto. II.Ca:1, nide KI. – Hämeenlinnan maakunta-arkisto (nyk. KA). Hämeenlinna.
- MA = Murrearkisto. Kotimaisten kielten keskus. Helsinki.
- Matiskainen, Heikki & Ruohonen, Juha 2004: *Esihistorian pauloissa*. Riihimäki: Riihimäen kaupunginmuseo.
- MLKP = *Maanmittauslaitos: Kansalaisen karttapaikka*. <<http://kansalaisen.karttapaikka.fi/>>
- NA = Nimiarkisto. Kotimaisten kielten keskus. Helsinki.
- Nissilä, Viljo 1976. Suur-Vanajan nimistöä. – Koskimies, Y. S. & Lampinen, Pekka (toim.): *Vanajan historia I*. Wanaja-seuran julkaisuja XX. 9–61. Hämeenlinna: Wanaja-seura.
- Oinaala, Arvi 1979 [2004]. *Tarinaa Kaakkomäeltä: Radiohaastattelu vuodelta 1979*. Haastattelija: Arvi Oinaala. Haastateltavana: Annikki Vainio ja Toivo Lehtinen. Uudelleen-tallennus: Juha-Pekka Toivonen.
- Pulkkinen, Risto & Lindfors, Stina 2016: *Suomalaisen kansanuskon sanakirja*. Helsinki: Gaudeamus.
- Pälsi, Sakari 1940. *Työtä ja juhlaa hämäläiskylässä: Kotiseutukuvaus*. Talonpoikaiskulttuurisäätiön julkaisu n:o 2. Jyväskylä: Gummerus.
- Pälsi, Sakari 1947: *Omaa työtä*. Helsinki: Otava.
- Rausmaa, Pirkko-Liisa 1994: *Kirkon paikka*. – Sarmela, Matti: *Suomen perinneatlas: Suomen kansankulttuurin kartasto 2: Folklore*. SKST 587. 439–440. Helsinki: SKS.
- Salminen, Tapani 2010. Huomioita lintujen nimityksistä. – Saarinen, Sirkka; Siitonen, Kirsti & Vaittinen, Tanja (toim.): *Sanoista kirjakieliin: Juhlakirja Kaisa Häkkiselle 17. Marraskuuta 2010*. SUST 259. 343–358. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Setälä, Päivi 2003a: Birgitta ja Suomi. Setälä, Päivi & Ahl, Eva (toim.): *Pyhä Birgitta – Euroopan suojeluspyhimys*. 166–201. Helsinki: Otava.
- Setälä, Päivi 2003b. Pyhä Birgitta ja Häme. – Alenius, Jari; Ahokas, Lari & Koskela, Jarmo (toim.): *Kaikuja Hämeestä XIII: Hämäläis-osakunnan 350-vuotisjuhlakirja*. SKST 908. 235–257. Helsinki: SKS.
- Simonsuuri, Lauri (toim.) 1947 [1975]: *Myytillisiä tarinoita*. Kuvittanut Erkki Tuomi. [2. painos.] Helsinki: SKS.
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja*. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 30. Kotimaisten kielten keskus, 2011–2018. <kaino.kotus.fi/sms 8.8.2021>.
- SPN = Paikkala, Sirkka (toim.) 2007: *Suomalainen paikannimikirja*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 146. Helsinki: Karttakeskus & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- SSA = Itkonen, Erkki (1.) & Kulonen, Ulla-Maija (toim.) 1992–2000: *Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja* 1–3. SKST 556 & Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Helsinki: SKS.
- Suvanto, Seppo 1976. Vanajan keskiaika. – Koskimies, Y. S. & Lampinen, Pekka (toim.): *Vanajan historia I*. 113–234. Wanaja-seuran julkaisuja XX. Hämeenlinna: Wanaja-seura.
- von Törne, Magnus Wilhelm 1800 [1990]: *Kuvaus Lopen pitäjästä (1790–1799)*. Käänsi suomeksi ja varusti selityksillä Heikki Wuorenrinne. Lopen kunta.
- Voionmaa, Väinö 1924. Keskiaikaisten maaseutukirkkojemme maanomistukset. – *Historiallinen Arkisto XXXI*. 1–99. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

- Vuorenrinne, Sakari [1980]: *Suomen katolisen ajan puukirkko: Lopen "Santa-Pirjon" kirkon vaiheita*. [Hyvinkää ?].
- Vuorenrinne, Sakari 1984. *Lopenkylän kyläyhteisöstä 1700-luvulla sekä Pietilän suvun sukutaulut: Henkilökuvia joistakin suvun jäsenistä ja eräistä muistakin Vanhankirkon multiin kätkeyistä vainajista*. Helsinki: Grafat Oy.
- Väisänen, Risto A.; Lammi, Esa & Koskimies, Pertti 1998: *Muuttuva pesimälinnusto*. Helsinki: Otava.
- Zetterberg, Pentti 1988: *Lopen Vanhankirkon dendrokronologinen iänmääritys*. Dendrokronologian laboratorio, Ekologian osasto. Joensuun yliopisto, Karjalan tutkimuslaitos: Joensuu. [Käsikirjoitus, 12 s.]